

Mesterségünk címere

GRAFTON, Anthony: *The Footnote. A Curious History.*
London, Faber and Faber, 1997. 241 p.

„... a lábjegyzetet általában a történetírói gyakorlat legszintelenebb és legérdek-
telenebb összetevői közé szokás sorolni. Pedig a lábjegyzetelési technikák tér-
ben és időben, egyéniségtől és nemzeti tudományos közösségektől függően
széleskörű változatosságot mutatnak.” Így kezdi a Princeton Egyetem neves
eszmetörténész professzora kutatásainak első összefoglalóját, amelyet egy év
múlva követett egy német nyelvű könyv, majd két évre rá az alábbiakban
ismertetendő angol nyelvű változat.¹ Grafton vállalkozása első pillantásra elké-
pesztőnek tűnik: mire jó az, ha valaki a lábjegyzet történetét megírja? Mit
tudunk meg belőle? Mint a könyvből kiderül, meglehetősen sokat.

A modern lábjegyzet ugyanis – Grafton szerint – fontos funkcionális értékkel
bír. Bizonyítja, hogy a történész megfelelt a vele szemben támasztható két
elvárásnak: felkutatta az általa vizsgált kérdés összes számba jöhető forrását
(dokumentáció), és valamiféle új, az eddigiektől legalábbis részben eltérő elbe-
szélést avagy érvelést alakított ki belőlük (kritika). Emellett a jegyzet félreismer-
hetetlenül mutatja azt is, hogy az adott munka egy professzionális történész
terméke, aki tisztában van a szakma formai követelményeivel. Használatának
módja persze – mint az a bevezető szavakból kiderült – térben és időben
változik. Grafton pompásan jellemzi a nemzeti történetírói iskolák stílusát a
nemtetszést jelző bevezető formulák felsorolásával: ami az angoloknál „oddy
overestimated”, az a németeknél durvább felvezetést nyer („ganz abwegig”),
míg a franciák a kecses „discutable”-t választják. A legfigyelemreméltóbb az
olasz modell, amit Grafton a római *damnatio memoriae*-hagyománnyal köt össze:
az igazán erős ellenérzés jele ebben a körben a vitatott szerző kihagyása a
hivatkozásból. Ez azzal az eredménnyel jár, hogy az olasz lábjegyzet kettős
arculatot nyer – ami a be nem avatott külső szemlélő számára egy teljesen békés
hivatkozásnak tűnik, az a kódot ismerő szakértőnek feltárja igazi, gyilkos termé-
szetét.

¹ Természetesen a lábjegyzet történetének recenzense nem tekinthet el attól, hogy maga is
használja a tárgynak választott eszközt. Az idézett hely: GRAFTON, Anthony: *The Footnote
from De Thou to Ranke.* In: GRAFTON, Anthony – MARCHAND, Suzanne L. (eds.): *Proof and
Persuasion in History.* [Middletown], Wesleyan University, 1994. (*History and Theory. Theme
Issue*, 33.) 53. Grafton 1995-ös feldolgozása Berlinben jelent meg, *Die tragischen Ursprünge der
deutschen Fußnot* címmel. Az 1997-es kiadás az Egyesült Államokban a Harvard University
Press gondozásában jelent meg.

A lábjegyzet persze időben sem állandó: a száz évvel ezelőtti történetírás még nyugodtan elismerte volna azon állítás igazságát, hogy a szövegben fut az elbeszélés, a bizonyítást pedig a lábjegyzet szolgáltatja hozzá. Ez azonban mára sokat változott: a bizonyító folyamat nagyrészt felkerült a szövegbe, így a jegyzet csak az ehhez felhasznált források ismertetésének és a korábbi irodalom kommentálásának eszközévé vált – egyfajta kettős narratívát teremtve meg a tudományos publikáción belül. A lábjegyzet szimbóluma a modern történeti kutatásnak: míg a hagyományos, prepozitivistá történetírás számára a források általában nem tarthattak számot nagy érdeklődésre – hiszen a cél egy egyetemes érvényű etikai következtetés elérése volt –, addig a modern történetírás a jegyzet útján szükségszerűen számot vet saját történetiségével, azzal, hogy eredményei a kutatás módján, lehetőségein, az adott korszak kérdésein múlnak. A lábjegyzet elválasztja a hagyományost a moderntől, az ékesszóló narratívát a kritikai diszciplinától.² És ha ez valóban így van, akkor már sokkal érthetőbbé válik, miért van szükség a lábjegyzet történetére: ezzel a történetírás modernizálásának egy fontos momentumát ragadhatjuk meg.

Graftonnak az elején tisztázni kell, mi az, amit lábjegyzetnek tart, hiszen vannak olyan jelenségek, amelyek megtévesztően hasonlítanak egy modern lábjegyzetre, mégsem azok – ilyenek például a középkori vallási irodalom glosszái. Van azonban egy nagyon fontos különbség. Míg a glosszák egy létező auktoritást magyaráznak, addig a modern lábjegyzet auktoritást akar biztosítani művének – de az idézett szövegek nem auktoritásként, csak nyersanyagként jelentkeznek: nem szentesítik, csak megalapozzák a történész véleményét. Míg a történész jegyzetei azt dokumentálják, hogyan jött létre a szöveg, addig a vallási irodalom glosszái a szöveg fogyasztásához adnak tanácsokat.

Grafton maga is ragaszkodik a modern történetírás imént ismertett követelményeihez, így feltett szándéka, hogy az olvasót megismerteti könyve létrejöttének folyamatával. Éppen ezért vizsgálódásait annál kezdi, akire az ember először gyanakodna: Leopold Rankénél, aki a pozitivistá kritikai történetírás első nagy alakjaként utat tört a elsősorban primér forrásokon alapuló történetírás számára. Grafton azonban vitatja, hogy benne tisztelhetnénk a modern lábjegyzet atyját is. Ranke levelezéséből kiderül, hogy a német professzor ifjabb éveiben maga is nehezen tudta elfogadni a lábjegyzetírás kötelezettségét, és legszívesebben csak a szerző-cím-oldal típusú jegyzeteket használta, erősen redukálva az eszköz által a tudományos vitára, a kettős narratíva vezetésére biztosított lehetőségeket. Horribile dictu laza jegyzetei egyik kritikusanak azt írta válaszában: lehet, hogy nem azon az oldalon, de az idézett esemény igenis megtalálható a hivatkozott könyvben – jegyzetei pedig azoknak az embereknek szólnak, akik meg is akarják találni a keresett szövegrészt, nem pedig a rosszindulatú szörszálhasogatóknak. Mindebből az derül ki, hogy a lábjegyzet már a korábbi-

² Grafton mindvégig a hivatkozó jegyzetéről beszél, és nem ejt szót a magyarázó jegyzetéről, amelyek arra szolgálnak, hogy a szerző kalandozó gondolatai is kifejezésre jussanak, de ne törjék meg a szöveg folyamatos érvelését – tehát azokról, amelyek közé ez a jegyzet is tartozik.

akban is kötelező jelleggel szerepelt – még ha az elismerten tekintélyes történések, mint Niebuhr, meg is engedhették maguknak, hogy elbeszélésük folyamatát ne szakítsák meg állandó hivatkozásokkal. Ranke kétségkívül sokkal járult hozzá a modern jegyzet történetéhez, a levéltári források idézésével és elemzésével dinamizálta a jegyzetet – de minden jel arra mutat, hogy a lábjegyzet korábbiakban tisztázott két alapja, az alapos dokumentáció és a kritikai szemlélet e formában való egyesülését valahol a korábbi időkben kell keresnünk.

Grafton következő tájékoztatósi pontját a felvilágosodás jelenti, ahol bőségesen talál jegyzeteket, sőt a jegyzetek kritikusai is szép számmal előfordulnak. Voltaire kifejezetten jegyzetellenes volt, az átfogó elméletek mellett nézete szerint nevetségesen festenek az aprólékos, száraz jegyzetek. Gibbon volt talán először képes a szövegben futó ékesszóló prózához a hozzá illő, időnként pikáns részleteket tartalmazó, ironikus jegyzeteket alkalmazni (amivel alighanem kivívta magának a historiográfia legszemélyesebb jegyzetírója címét). Munkáját kortársai többek közt hanyag jegyzetelése miatt kritizálták, Hume pedig azt tanácsolta neki, hogy ne mindenhol végjegyzeteket alkalmazzon, mert a rövid szerző-cím-oldalszám típusú hivatkozások elérnek az oldal szélén vagy alján is. Mindezek azt jelzik, hogy már Gibbonnak is kialakult elvárásokkal kellett szembenéznie, így őt sem tarthatjuk a modern jegyzet atyjának. Még inkább fokozza ezen meggyőződésünket az a tény, hogy 1743-ban Gottlieb Wilhelm Reubner már szatírárt is írt a jegyzetekről (*Hinkmars von Repkow Nothen ohne Text*), amelyben úgy érvelt, hogy a szöveget úgysem olvassa el senki, és csak a jegyzetekkel lehet pénzt és hírnevet szerezni, így elég, ha csak jegyzeteket ír a tudósjelölt. Ilyen szatírák megjelenése mindenképp arra vall, hogy a jegyzetnek bevett formulának kellett lennie a korszakban.

A felvilágosodást elhagyva Grafton stratégiát vált, majdnem két századot visszaugorva azt a korszakot ismerteti, amikor a jegyzet még nem létezett mai formájában. A két legfontosabb jellemzőt, a kritikai szemléletet, illetve a teljességre törekvő dokumentációt külön-külön már a 17. század elején megtalálja. Előbbire a legkiválóbb példát Jacques-Auguste de Thou szolgáltatja, aki az 1544 és 1607 közötti Franciaország történetét megírva felhívta minden olvasója figyelmét a hatalmas mű szükségszerű hiányosságainak pótlására. A beérkezett információkat aztán kritikusan beemelte az újabb kiadásba, lehetőség szerint az elsőkézből származó információkra épített – és mindazok, akiknek a katolikusok iránt tanúsított szigorúsága miatt nem kellett kötelességből bíráltniuk, elismerőleg szóltak objektivitásáról és alaposágáról. Pusztán egyetlen dolog hiányzik: nem jegyzetelte munkáját, meggyőződése szerint narratívájának meg kellett tartania a klasszikus történetírói elbeszélés formáit. Hitelének alapja az Európa minden táján kialakított kapcsolati hálója volt, a lehetőség, hogy de Thou meglátogatván a *Respublica Litteraria* minden tagja személyesen ellenőrizhette a történetíró forrásait.

Vele (és hozzá hasonló kortársaival) párhuzamosan létezett egy antikvárius-dokumentáló irányzat is, amelynek példájaként Grafton Athanasius Kircher munkáit ismerteti. A német jezsuita hatalmas enciklopedikus anyagot halmozott fel és tett hozzáférhetővé műveiben, részletesen, de nem kritikusan doku-

mentálva azt. Az irányzat rokon az egyháztörténet nagy összefoglalásaival, Eusebiustól kezdve a reformáció nagy forrásgyűjtőjéig (mint Flacius Illyricus) – és innen nőtt ki a bollandista és bencés *bella diplomatica* is.

Jacobus Thomasius számára (aki 1673-ban írt egy taxonómiát a rossz jegyzetkről) a jegyzet még mindig csak etikai követelményt jelentett. A modern jegyzet kialakulásához a történettudomány elleni descartes-i támadás, egzaktságának vitatása volt szükséges, ez győzte meg Pierre Bayle-t, hogy hatalmas *Történeti és kritikai szótár*ában formalizálja a jegyzeteket mint a történelem ellenőrizhetőségének bizonyítékait. Ő már nem egyszerűen csak kézikönyvet állított össze, hanem ebben az addig megjelent kézikönyvek hibáit is megpróbálta kijavítani – részletesen dokumentálta és kritikailag elemezte az addigi szakirodalmat. Az utolsó lényeges pont, a gazdaságosságé nem sokkal később Jean Le Clerc-nél jelent meg. Míg Bayle jegyzetei terjengősek és az új kiadásoknál a korábbi jegyzeteknek végére írta új adatait (aminek révén egy idő után a szöveg teljesen követhetetlen lett), Le Clerc arra törekedett, hogy rövid, ám velős jegyzeteket írjon, olyanokra hivatkozzon, akik már megfelelő mértékben bizonyították állítását, a részletes kommentárt és a hosszús kitérőket pedig a kötet végére száműzte.

Grafton könyve végén összegzi eredményeit, amelyek természetesen nem merülnek ki a kezdőpont kijelölésében. A lábjegyzet alakulása rámutatott a történettudomány alakulásának néhány fontos vonására: nem folyamatos, hanem szakaszos – viszont nem forradalmi, hanem evolúciós módon változik. Végül retorikai megközelítésből is levon néhány fontos következtetést. Elfogadja Leon Goldstein álláspontját, miszerint a történetírásban két struktúra fut párhuzamosan: egy nem-történész olvasó számára is fogyasztható szuprastruktúra, illetve a múlt feltárásának folyamatát bemutató infrastruktúra, amely a történész „céh” tagjainak szól – ebből pedig csak az infrastruktúra eszközei változnak (új kérdések, módszerek jelentkezésével). Grafton kutatásai ehhez hozzáteszik, hogy a történetírás változását az infrastruktúra retorikai oldalának (a lábjegyzetnek) formalizálásán, egy koherens irodalmi forma megtalálásán mérhetjük le – ez jelzi a történetíró modernitását.³

³ Ez a következtetés különösen érdekes, ha összevetjük Georges Duby módszertanával, aki így nyilatkozik: „Bizonyos ideje azért törekszem arra, hogy teljesen száműzzem könyveimből a lábjegyzeteket, mert nem érzem kötelezőnek a bizonyítékok feltárását, s tudom, hogy a hivatásos történészek, akik engem olvasnak majd, tudják, mire alapozom állításaimat.” (DUBY, Georges – LARDREAU, Guy: *Párbeszéd a történelemlről*. Budapest, Akadémiai, 1993. (*Hermész könyvek*) 52.) A francia történész tehát egész más úton indul el, mint a Grafton által modernnek tekintettek: a Goldstein-féle modellből kivonja az infrastruktúrát, illetőleg a hosszú történészi pályafutás alatt megszerzett szavahihetőséggel helyettesíti azt. Ez Grafton rendszerében visszalépést jelent saját szövege történetiségének tagadásához (lásd a glosszák kapcsán kifejtett gondolatokat). Duby a kérdést egész más kontextusba helyezi azzal, hogy a történelmet olyan különleges irodalmi műfajként értelmezi, amelynek „kötelessége figyelembevenni a szembeötlő tényeket” (Uo. 36–37.), de eljárása még így is megkérdőjelezhető: az általa feltárt igazság bizonyításának negligálásával épp azt teszi ellenőrizhetetlenné, ami a történetírást megkülönbözteti más irodalmi műfajoktól.

Talán nem tévedünk nagyot, ha azt mondjuk: Grafton munkájának legfőbb erénye nem is annyira az elért eredményben, hanem a hozzá vezető útban rejlik. A princetoni professzor hatalmas tudásanyagot megmozgatva (és természetesen gondosan jegyzetelve) vezeti végig olvasóját a lábjegyzet történetének szerteágazó ösvényein. Az út során számos történetíró életének és munkájának izgalmas részleteibe nyerünk bepillantást, megismerkedhetünk Ranke a levéltárakkal kialakított intim kapcsolatával, és a xeroxgépet pótló írődeákjaival; az első „teamwork”-ben kutató történésszel, Flacius Illyricusszal, aki négy fős kutatócsoportot alakított ki (és egyben ő lett az első olyan teamvezető, akit azzal vádoltak meg, hogy a „céltámogatást” elsikkasztja). Grafton alighanem témájának abszurditásba hajló szokatlansága miatt szabadjára engedett, kiváló humorra pedig gondoskodik róla, hogy az óriási tudásanyag tálalása alatt egy percig se unatkozzunk.